

ADATOK A HONFOGLALÁS KORI LOVAS TEMETKEZÉSEKHEZ

A magyar honfoglalás kori régészet egyik kiemelt kutatási területe a lovas temetkezések formai és tartalmi vonatkozásainak vizsgálata. Magyarországon a régészeti kutatások kezdetétől fokozott figyelmet fordítottak a „pogány kori”, illetve a „magyar vezérek kori” lovassírok megismerésére. A feldúlt sírok, temetőrészletek regisztrálása, leletmentése, a leletek összegyűjtése gyakorlatilag folyamatosnak mondható; a részadatok összesítése, értelmezése – emberöltővel mérve is – hosszabb-rövidebb időközönként egy-egy kutató érdeklődéséhez köthető, nekik köszönhető. Az elmúlt több mint száz évben a honfoglalás kori lovassírok lovainak sírbeli helyzetére vonatkozó megfigyelések igen nagy száma került közlésre. Ezeket részben formailag értékelték, illetve csoportosították. Azonban sem a korábbi ásatási leírások, sem az újabb zooarchaeológiai vizsgálati eredmények nem váltak még kellőképpen ismertté.

I. TÖRTÉNETI VISSZAPILLANTÁS – RÖVIDEN

A legkorábról ismert és közölt honfoglalás kori lovassír 1834-ben – az akkori Pest megyei – Bene pusztán (ma Ladánybene) került elő. A nyári hónapokban uralkodó szárazság következtében a szél fújta el a „lovával együtt összerogyott hős csontvázát” takaró homokot. A sírt 1835-ben wadassi JANKOWICH Miklós közölte.¹ A második lovassírt 1853-ban a Fejér megyei Vereben eső rongálta út árkában találták.² A 1870-es évektől a honfoglalás kori lovassír leletek s azok közlései is ugrásszerűen gyarapodtak.³ Majd az 1990-es évektől a már felhalmozódott leleteket és megfigyeléseket összegyűjtve tudományos igényű feldolgozások is készültek.

A régész és néprajzos NAGY Géza az *Archaeologiai Értesítő* 1893-as kötetében három tanulmányában foglalkozott a magyar honi lovas sírokkal. Az addig közölt megfigyeléseket, adatokat először ő foglalta össze, és a temetési szokásokat kronológiailag három csoportban különítette el.⁴

1. csoport, a hun korszak – a véleménye szerint a hun korszakba visszanyúló szarmata-gót – időkorszakban

a ló az elhunyt fölött, mellette, vagy a lábainál volt elhelyezve,

2. csoport, az avar kor – az elhunytat „lóra ültetve” temették el,
3. csoport, a magyar kor – amikor nagyon eltérő módokon temetkeztek: az elhunytat „lóra ültették”, „élő lóval temették el”, illetve a lovat az elhunyt mellé, vagy rá helyezték el.

A néprajzos és nyelvész MUNKÁCSI Bernát 1896-ban az *Ethnographiában* megjelent „A régi magyar lovas temetkezés keleti változatai” c. tanulmányában⁵ a magyar történeti és összehasonlító néprajz segítségével nyújt adatokat és lehetséges értelmezést a magyar temetkezési szokásokhoz. Részben az ókori, és részben N. Th. KATANOV munkáját is felhasználva az akkori kelet-ázsiai népek lovas temetkezési szokásait ismertette. A magyar honfoglalás kori lovas temetkezésekben sokan a recens temetési szokások formai jegyeit vélték felismerni. Ezzel is késleltette az egész ló – részleges ló tényleges előfordulás kérdésének eldöntését. Amikor részleges lócsontváz került elő, akkor is ragaszkodtak az egész ló eltemetésének tényéhez, és rafinált magyarázatokkal próbálták indokolni, hogyan semmisülhettek meg a ló „hiányzó” testrészei.

A Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya 1892-ben megbízta a Történelmi Bizottságot a millennium alkalmával kiadandó, a honfoglalás történetének írott forrásait és leleteit bemutató mű elkészítésével (szerkesztőknek PAULER Gyulát és SZILÁGYI Sándort kérték fel).

A munkálatok közül legelőször a jogász-bölcsész HAMPEL József dolgozata készült el, amit „A honfoglalási kor hazai emlékei” címmel az Akadémia nagygyűlésén 1896. május 17-én adott elő. A jubileumi nagygyűlésre a művéből készült különnyomat is megjelent. Mivel a honfoglalás millenniumára tervezett kötet csak a „honfoglalás befejezésének ezredéves fordulójára” 1900-ban jelent meg, munkáját az 1899-ig ismertté vált leletekkel egészítette ki.⁶ HAMPEL József az 1900-ban még „csak ismertette” a leleteket és azok előkerülési körülményeit. Lovassírok akkor mintegy hatvan helyről voltak ismertek. A „Temetkezés módja, fegyverzet,

1 Barokkosan hangzó címmel JANKOWICH 1835; 281–196.

2 ÉRDY 1854; ÉRDY 1858.

3 Lásd a helyi sajtók és az *Archaeologiai Értesítő* 1–20. kötetének cikkei.

4 NAGY 1893a; NAGY 1893b; NAGY 1893c.

5 Munkácsi 1896. 297–323.

6 *A magyar honfoglalás kútjói* c. kötet (1900) VI. fejezeteként jelent meg 323 oldalon (507–830.), 135 ábrával (amely legtöbbször tábla), illetve több számozatlan képpel és ábrával

ékszerek” c. fejezetben röviden jellemzi a lovas temetkezéseket is:⁷ „a leggazdagabban felszerelt sírokban lovastúl találták a vitézeket”. Azonban legtöbbször csak a lózabla és a kengyelvas tanúskodik az előkelő temetéséről. Ismertette a lóval való temetés módjait: így amikor „a ló csontjai az elhunyt bal, vagy jobb oldalán, illetve felette voltak”. Éles kritikával illeti a „merészebb képzetű” kutatók magyarázatait az „élő lóval” eltemetett, vagy a „lóra ültetett” vitézzel kapcsolatban. A gyarapodó lelőhelyek és leletek nagy száma miatt 1907-re egy újabb kötet tudott összeállítani.⁸

A *Honfoglalók emlékei* című népszerűsítő cikkében már saját véleményét is megfogalmazza:

- ha az elhunyt és a lova egymás mellett fekszik akkor egyszerre temették el őket,
- ha a ló az ember felett van, akkor az elhunytat előbb temették el, és utána rakták amit a lóból a sírba szántak. „Sosem volt meg a ló minden csontja, a feje mindig megvolt, és patái is, néha még a lábszárak csontjai is. [...] A temetés alatt leölt ló húsos részét elfogyasztották és csak a koponyát és a végtagjait rakták a gödörbe. [...] Kezdetől fogva az lehetett az általános szokás, hogy a paripát nem teljes épségében adták vele (az) urával”⁹

A néprajzos SZENDREY Ákos 1928-ban közölte az *Ethnographiában* „Az ősmagyar temetkezés” című rendszerező tanulmányát, amelyben az addig közölt honfoglalás kori régészeti adatokat gyűjtötte össze.¹⁰ 26 fejezetben vizsgálja a temetkezési jelenségeket és kellékeket. A 16. rész témája a lovas temetkezés, amit az alábbi mondattal kezd: „Az ősmagyar temetés legnagyobb problémája a lovas temetkezés, mert – sajnos – igen sok esetben nem szakértők ástak, sőt ezek sem figyelték meg az aprólékosságig pontosan a ló és a lócsontok elhelyezését, s így a legtöbbször csak éppen annyit tudunk, hogy az embercsontváz mellett lócsontváz, vagy lócsontvázrész is volt”. Ez a megjegyzése sajnos még fél évszázaddal később is aktuális maradt. Felsorolja az irodalomban addig közölt pontatlan „megfigyeléseket”,¹¹ továbbá, hogy az egész lovas temetkezések helyett – már a pogány korban is előforduló, de – a kereszténykorban vált általánossá az a szokás, amely szerint a lónak csak fejét

és a lábszárait tették a sírba. Ezek szerint az ősmagyar lovas temetkezések „változása” a honfoglalás korától az Árpád-korig tehát a következő volt: 1. a halott a lován ült, 2. a ló élve lett a halott mellé földelve, 3. csak a ló fejét és lábszárait tették a sírba, és végül 4. csak a zabla és kengyel került a halott mellé. SZENDREY Ákos nevéhez fűződik az 1906-ban megjelent honfoglalás kori lovak koponyáiról szóló első monográfia ismerete és idézése is, igaz kissé szelektíven.¹²

A földrajz és természetrajz alapképzettségű író MÓRA Ferenc a „Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben” címmel tartott előadást a Magyar Néprajzi Társaság 44. évi rendes közgyűlésén. Az előadás szövege irodalmi hivatkozások nélkül 1932-ben jelent meg az *Ethnographiában*. A tanulmány 17 rövid fejezetből áll.¹³ MÓRA Ferenc – 1925 óta négy megyében 7 év alatt – 2694 sírt tárt fel, ebből 52 volt lovassír. Ásatási tapasztalatai alapján egyértelműen megállapítja, hogy „lóra ültetett halott” a sírokban nem fordul elő. A lovas temetkezéseknek pedig két típusát különböztette meg:

1. típus, ahol egész ló található – ezek a germán és az avar temetőkből, illetve egy Szent László érmével keltezett sírban (? Kiszombor-C temetőjében¹⁴) fordultak elő,
2. típus, ahol a lónak csak a feje és lábszárai vannak a sírban – ezek a magyar sírokban találhatók.

Majd megemlíti még a lócsontok nélküli kengyelekkel és zablával történő temetést is (ez lehetne a harmadiknak típus). Móra Ferenc az ún. „részleges lovas temetkezést” is (ahol csak a lófeje és a lábvégei fordulnak elő) és a lószerszamos temetést is „szimbolikus lovas temetkezésnek” nevezi.

A képzőművész és régész LÁSZLÓ Gyula Kolozsvárott az 1940-es években intenzíven foglalkozott a honfoglaló magyarok hagyatékával, művészetével, így többek között a magyarok lovas temetkezéseivel is. Az 1943-as „A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge” c. munkájának III. fejezete a „Nyerges temetkezés”.¹⁵ Ugyanez népszerűsítő formában a következő évben (1944-ben) megjelent „A honfoglaló magyar nép élete c. könyvének IV. fejezetének, B., „A halál és a másvilág” részében található.¹⁶ A lovas temetkezések

7 HAMPEL 1900, 744.

8 HAMPEL 1907a.

9 HAMPEL 1907b, 108.

10 SZENDREY 1928.

11 SZENDREY 1928, 19–21. A korábbi adatok „kritikátlan” átvételéért 15 év múlva László Gyulától kapott méltatlan kritikát (LÁSZLÓ 1943. 47. 12. lábjeget).

12 Szendrey Á. hivatkozik a Bukovapuszta III. sír lovának nyugati származására (BESSKÓ 1906, 9, 150.), de nem említi a kecskeméti 5. sír két lovának „egyesítését” (BESSKÓ 1906, 10.).

13 MÓRA 1932, VI. fejezet, 58.

14 LANGÓ-TÜRK 2004, 206, 17–19. lábje.

15 LÁSZLÓ 1943, 45–60.

16 LÁSZLÓ 1944, 450–472. (-498.). Ahol az elmúlt közel 100 évben a lovas temetkezésekről írottakat is kritikusan elemzi.

tanulmányozása során a kengyel-pár és a hevedercsat sírbeli helye és helyzete alapján arra a következtetésre jutott, hogy a halott mellé felszerszámozott nyeret tettek. Azaz a kengyelek nem önállóan, hanem a nyereg felcsatolva kerültek a sírba (a kengyelek egymástól mért távolságát 30-50 cm-nek találta). A fanyereg, ha nem volt külön csontrátéttal díszítve elkorhad, nyomtalanul elpusztult. Feltételezte, hogy ahol kengyel-pár vagy hevedercsat kerül elő, ott nyeret is temettek az elhunyt mellé

A lócsontok a sír alján, vagy feljebb a halott mellett, illetve a halott fölött voltak találhatóak. Ez utóbbi esetben a lovat a már részben betemetett sírgödörbe helyezték. Felsorolja a sírokban előforduló lócsontokat: „ezek a koponya (ritkán nyakcsigolyákkal), az első végtagoknál az alkar (?), lábtő, szár, csüd, pártá és patacsontok, és a hátsó végtagoknál a combcsont (?), sarok, lábközép, csüd, pártá és patacsontok”. A lovak alkar (radius) és a combcsont (femur) említése tévedésen alapul.¹⁷

A lómaradványok sírbeli helyzete alapján a lovas temetkezéseknek négy változatát különböztette meg (1. kép). Ezek szerint a sírokban megfigyelhetők voltak:

- 1, a „kinyújtóztatott lócsontok” (1. kép 1.) – a ló maradványai az élő szerepüknek megfelelően kerülnek elő. A lovakat felszerszámozva temették el. Ezek az ún. kitömött és felszerszámozott „lóbőrök”.
- 2, a „kiterített és felszerszámozott lócsontok” (1. kép 2.),
- 3, az „egy csomóba tett lócsontok” (1. kép 3.), a ló csontok egy csomóban egymáson fekszenek, a bőrt nem tömik ki. A legtöbb sírban ez a forma található.

Felteszi a kérdést, hogy az egy csomóba rakott lócsontokat a bőrrrel együtt temették-e el (3/a), vagy csak a levágott végtagokat és a fejet rakták a sírba (3/b). Ennek eldöntésére további megfigyeléseket szorgalmaz. Az algyői honfoglalás kori temető egyes sírjaiban bizonyítani lehetett a bőrnélküli részleges lovas temetkezések előfordulását,¹⁸ és

- 4, a lovak nélküli, lószerszámos (nyereg, zablá) temetkezés (1. kép 4.).

Végül a honfoglaló magyar lovas temetkezések formáit egyszerűsítve két főtípust különböztetett meg.¹⁹

1. a kitömött felszerszámozott – nyerges”lovak” (azaz az eleven ló benyomását keltő kitömött lóbőrt), és 2. az egy

csomóba rakott megnyúzott ló bőrt (benne a koponyával és a lábvégekkel) – amelyet kitömés nélkül – raktak a sírba.

Az 1960-as évek elején kezdődött el a honfoglalás kori lovas sírokkal kapcsolatos „experimentális régészet” alkalmazása.

Az első, az ötvenévi sírral (1960) kapcsolatos kísérlet SÓTONYI László (a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Akadémia Állatbonc- és Élettani Tanszék tanára) irányításával végezték el. A vágóhídon levágott ló bőrének szakemberek által végzett lefejtését és lenyúzását dokumentálták.²⁰ A bőr „eltávolításának” két szakasza van: a fejtése késsel, és a nyúzása tompa, durva eszközzel. A lebőrözés során a végtagokat a lábtónél csonkolták, így a bőrben maradó lábközépcsontok (metapodiumok) segítségével még könnyebb volt a bőr lenyúzása.

A második kísérlet és kémiai anyagvizsgálat alkalmazása Szabadkigyós I. temető (Boszótanya, Tangazdaság homokbánya) 27. sírjával (1962.) kapcsolatos. A sírban a lókoponya alatt helyenként 3 cm vastag barna elszíneződésű földréteg volt megfigyelhető. Az anyagminták vegyi elemzése (DUMA György) kimutatta, hogy az a ló bőrtől származik. Tehát valóban bekerült a ló lenyúzott bőre is a sírba. A helyszínen készült rajz alapján a lóbőr „kiterített” helyzetben lehetett a sírban (koporsó?). TIHANYI Zala állatorvos közlése szerint egy lovat két gyakorlott ember kb. 15 perc alatt tud megnyúzni. Egy közepes testmretű ló lenyúzott bőre a benne levő koponyával és a négy lábvéggel együtt egy 60×40×60 cm-es tömbbe, „börkofferbe” volt összehajtható.²¹ A 60 cm-es magassági méret alsó felét az összehajtott lóbőr, a felső részét a ráhelyezett ca. 30 cm magas ló feje (koponya és mandibula-pár) alkotta. A megadott lóbőrös koponya terjedelme a „legkisebb optimális” méretnek felelhet meg. A temetések alkalmával az összehajtott lóbőr a sírban ennél nagyobb helyet foglalhatott el.

A régész BÁLINT Csanád az 1968-ban elkészült egyetemi doktori disszertációjából 3 tanulmányt jelentetett meg 1969, 1970 és 1974-ben a szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyveiben.²² Ezek a tanulmányok felölelik a lovas temetkezésekre vonatkozó csaknem teljes formai és tartalmi kérdésköröket.

Az 1969-es cikkében a honfoglalás kori lovas temetkezéseket öt csoportba sorolta²³ (2. kép):

17 LÁSZLÓ 1943, 48; LÁSZLÓ 1944, 453–454. A korábbi – elsősorban avar kori – temető ásátások feljegyzéseiből megállapítható volt, hogy az elhunytaknak adott ételadomány maradványok közül a *szarvasmarha* felkar- (humerus) és a combcsontokat (femur) következetesen lócsontoknak „határozták” meg. Valószínűleg ezzel is magyarázható a ló „alkar és a combcsont” említése.

18 VÖRÖS 2000b.

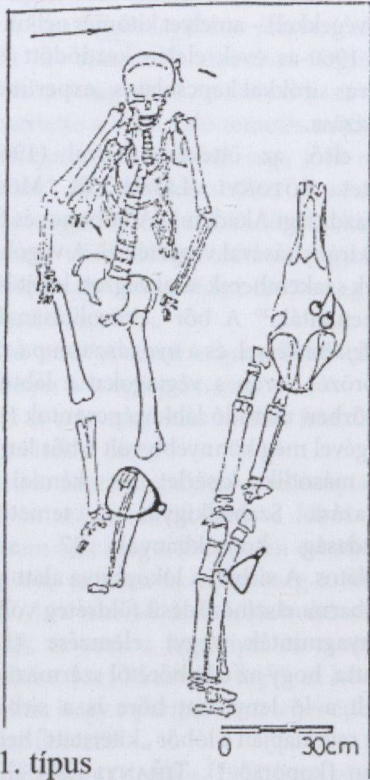
19 LÁSZLÓ 1943, 57.

20 SÓTONYI 1962.

21 BÁLINT 1971, 41. A ló bőrének síron belüli „in situ” észlelésének és kimutatásának korábbi közlése BÁLINT 1970, 39–40, 5. kép. A ló fajtája és mérete nem ismert.

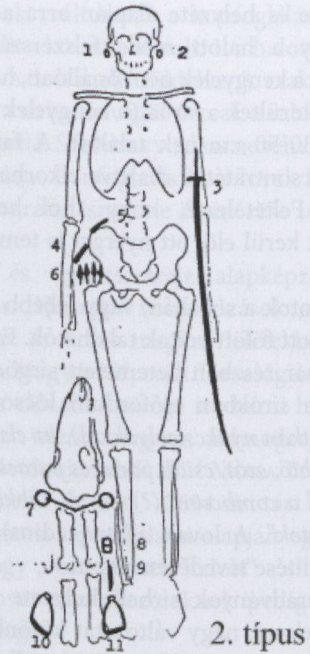
22 BÁLINT 1969; BÁLINT 1970; BÁLINT 1974.

23 BÁLINT 1969, 108–110, 1. tábla.

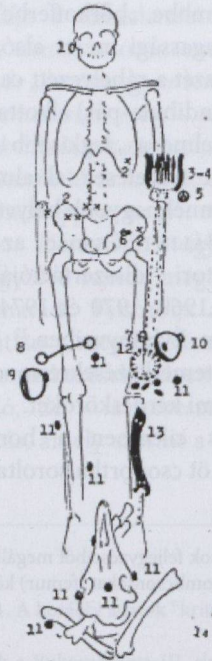
1. típus

Kinyújtózott lócsontok (kitömött lóbőr)

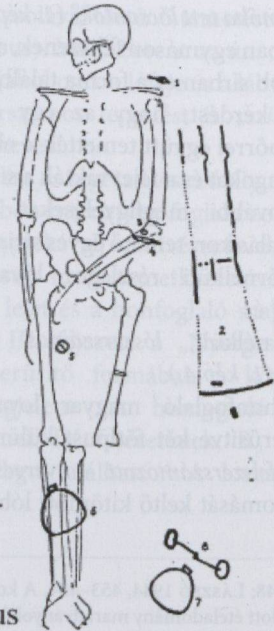
2. típus

Kiterített lócsontok

3. típus

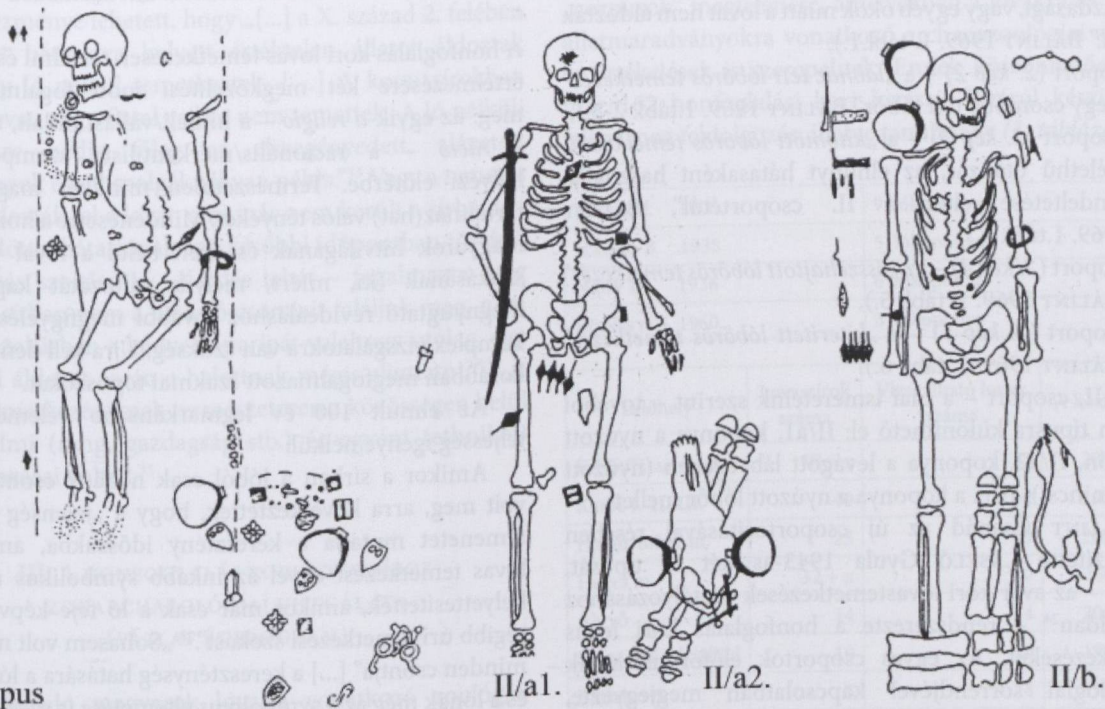
Egy csomóba tett lócsontok

4. típus

Lószerszamos „nyerges” temetkezés

1. kép Honfoglalás kori lovas-temetkezések 4 típusa László Gyula szerint (1943/1944)

I. típus

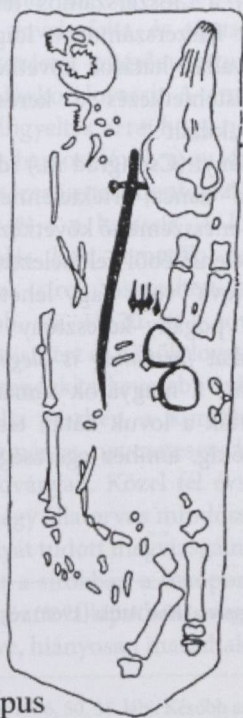
Lószerszámos temetkezés – 101

II/a1.

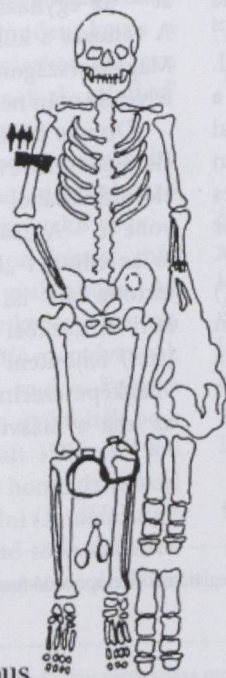
II/a2.

II/b.

II. típus Lábhoz tett lóőrös temetkezés – 136

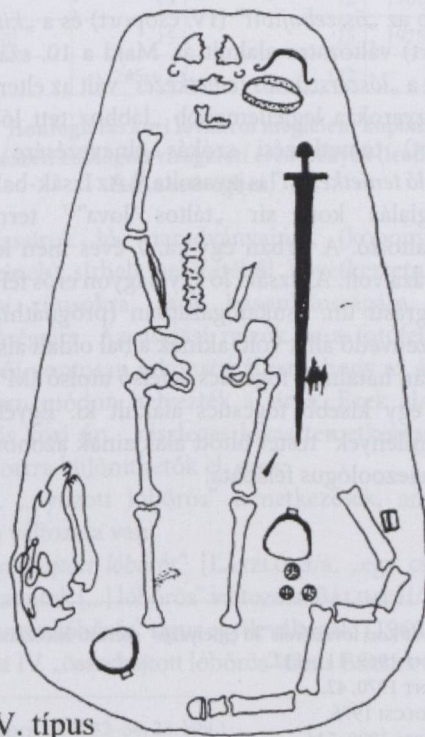
III. típus

IV. típus

Összehajtott lóőrös temetkezés – 19

Kitömött lóőrös temetkezés – 32

V. típus

Kiterített lóőrös temetkezés – 8

2. kép Honfoglalás kori lovas-temetkezések 5 típusa BÁLINT Csanád szerint (1969)

- I. csoport (2. kép 1) – a „lószerszamos temetkezés” („ahol gazdasági, vagy egyéb okok miatt a lovat nem áldozták fel.” BÁLINT 1969. 1. tábl.1.),
- II. csoport (2. kép 2) – a „lábhoz tett lóbőrös temetkezés” („egy csomóba tett lóbőr” BÁLINT 1969. 1.tábl. 2-3.),
- III. csoport (2. kép 3) – a „kitömött lóbőrös temetkezés” („élethű utánzás, az elhunyt hátságként használja, rendeltetése eltér a II. csoportétól”, BÁLINT 1969. 1.tábl. 4.).
- IV. csoport (2. kép 4) – az „összehajtott lóbőrös temetkezés” (BÁLINT 1969. 1. tábl. 5.),
- V. csoport (2. kép 5) – a „kiterített lóbőrös temetkezés” (BÁLINT 1969. 1. tábl. 6.).

A II. csoport – a mai ismereteink szerint – további három típusra különíthető el: II/a1. koponya a nyüzött lóbőrön, II/a2. koponya a levágott lábvégeken (nyüzött lóbőr nincs!), II/b. a koponya a nyüzött lóbőr mellett.

BÁLINT Csanád az új csoportosításával részben kiegészítette LÁSZLÓ Gyula 1943-as két fő típusát, illetve – az avar kori lovastemetkezések osztályozásához hasonlóan²⁴ – rendszerezte a honfoglalás kori lovas temetkezéseket. Az egyes csoportok előfordulásainak kronológiai sorrendjével kapcsolatban megjegyezte, hogy a korai időszakra a „kitömött” lóbőrös (III. csoport) temetkezés volt a jellemzőbb, amely nemzedékekkel később az „összehajtott” (IV. csoport) és a „kiterített” (V. csoport) változatra alakult át. Majd a 10. század 2. fele végére a „lószerszamos temetkezés” vált az elterjedtebbé.²⁵ A magyarokra legjellemzőbb „lábhoz tett lóbőrös” (II. csoport) temetkezési szokás elnevezésére később a „táltosló temetkezést” is javasolta.²⁶ Az Izsák-balázspusztai honfoglalás kori sír „táltos lova”²⁷ természetesen nem táltosló. A sírban egy ca. 7 éves mén ló részleges csontváza volt. Az izsáki ló egy nagyon erős fél alsófogsor előreugrású ún. csukafogazatban (prognathia inferiorban) szenvedő állat volt, akinek a bal oldali alsó első (P₂) zápfogán hatalmas fogcsúcs, a felső utolsó (M³) zápfogán pedig egy kisebb fogcsúcs alakult ki. Egyébként is a „szellemlények” testet öltött alakjainak azonosítása nem az archaeozoológus feladata.

II. LOVAS TEMETKEZÉSEK ÉRTELMEZÉSE

A honfoglalás kori lovas temetkezések tartalmi és formai értelmezésére két megközelítési mód fogalmazódott meg: az egyik a *religió* – a hitbeli/vallási oldalt, a másik a *ráció* – a racionális/merkantilista szempontokat helyezi előtérbe. Természetesen mindkét magyarázat tartalmaz(hat) valós tényeket. Mindenesetre a honfoglaló magyarok hitvilágának és ezen belül a lóval temetés szokásának (ki, miért, melyik változatát kaphatta?) megnyugtató revidéáláshoz további megfigyelésekre és komplex vizsgálatokra van szükség. Újra kell definiálni a korábban megfogalmazott szakmai toposzokat.

Az elmúlt 100 év legmarkánsabb véleményei a teljesség igénye nélkül:

Amikor a sírban a lóból csak néhány csontvázrész volt meg, arra következtettek, hogy a „jelenség már az átmenetet mutatja a keresztény időszakba, amikor a lovas temetkezést evvel az inkább symbolikus móddal helyettesítették, amikor már csak a ló feje képviselte a régibb úri temetkezési szokást”.²⁸ „Sohasem volt meg a ló minden csontja” [...] a kereszténység hatására a lóáldozat és a lónak még az a symbolikus eltemetése is megszűnt”.²⁹

A lovas temetkezések ideája és átalakulása ezek szerint az „igazi” teljes lótól – a „jelképes, vagy szimbólikus” nyerges lovon keresztül, a „lószerszamos temetésen” át – az egyháznak adott felszerszámozott lóig terjedt. A változás a különböző vallási hatások következménye. Magyarországon a lovastemetkezés a kereszténység felvétele után nemsokára „kihalt”.³⁰

DIENES István a bordányi (Csongrád m.) idős nővel eltemetett 15 éves „sánta” kanca, értéktelennek vélt ló előfordulásából – akkor – messzemenő következtetéseket vont le.³¹ A „sánta” ló jelenlétéből feltételezte, hogy a ló az elhunyt „kedvenc lova” volt. Vagy lehetségesnek tartotta azt is, hogy a pogány-keresztény átmeneti korban „az ősi szabályokat *formailag is elegendő volt* (sic!) teljesíteni”.³² Ugyanis a magyarok sámánisztikus vilásképe szerint a halottak a lovuk hátán teszik meg az utat a másvilági mezőig, amihez egészséges, fiatal

24 Az avar kori lovassírok „ló elhelyezés” szerinti felosztását kitűnő meglátással és csapnivaló formai osztályozással Kiss Attila (1963) végezte el.

25 BÁLINT 1969, 111–112.

26 BÁLINT 1970, 42.

27 MATOLCSI 1976.

28 HAMPEL 1900, 744.

29 HAMPEL 1907, 108.

30 LÁSZLÓ 1943, 53–54; LÁSZLÓ 1944, 456, 479. Az Árpád-korban a saját, vagy az elhunyt családtag(ok) lelki üdvéért az egyháznak adott „temetési ló” – mint az egyik legértékesebb vagyontárgy –, vagy a temetési ló ára sem tartalmilag, sem formailag nem azonosítható az áldozati ló szerepével (VÖRÖS 2006, 187–188.).

31 DIENES 1956. A metapodiumokon megjelenő öregkori csontkinövések nem minden esetben okoznak egyben sántaságot is.

32 DIENES 1956, 46. Fel sem merült, hogy a pogány isten/eke/t sem lehetett becsapni?

ménekre volt szükség. Az új – vallási – eszmék terjedése következménye lehetett, hogy „[...] a X. század 2. felében a halott hátsólova helyett értéktelen állatot áldoztak fel, vagy ló nélkül temetkeztek. [...] A korai sírokban beteg lovat, vagy fiatal csikót nem temettek. A ló nélküli temetésre pedig főleg az elszegényedett, alávetett családtagok és rabszolgáknál van példa.”³³ Vagy a temetés után áldozták fel a lovat, ami már nem került a sírba. Így felvetődött a hátsólova egy későbbi időpontban történő feláldozás szokása is. „Kérdés tehát – fogalmazta meg –, ha a sírban nem a hátsólova csontjait találjuk meg, nem volt-e szokásban a kedvenc paripát valahogy utólag, egy későbbi áldozat során a halottnak mégis eljuttatni?”³⁴ A lovas temetkezéseknek természetesen a közösségen belül társadalmi (rang, gazdagság stb.) és egyéni (ethnikai) vonatkozásai voltak.³⁵

III. A HONFOGLALÁS KORI LOVASSÍROK ZOOARCHAEOLÓGIAI VIZSGÁLATA (VÁZLAT ÉS PROGRAM)

A honfoglaló magyarok lovaira vonatkozó zoológiai és hippológiai adatokat kizárólag a lovas temetkezések leleteiből ismerhetjük meg. A csontmaradványok vizsgálatával az egyedek testalkata és testmérete, illetve a lovak fajta és típus jellege meghatározható. A várakozástól eltérően azonban feltűnően kevés a honfoglalás kori lovassír. A temetők feltárásakor már igen korán felfigyeltek arra, hogy nem temetnek el „minden” fegyveres harcost lóval, vagy lószerszámmal.

Az összes ismert honfoglalás kori síroknak kevesebb mint 10 %-a a lovassír. A lovassírokat is tartalmazó honfoglalás kori temetők, temető részletek, vagy a magányos sírok összesített sírszámához képest már magasabb, ca. 15-20 % a lovassírok gyakorisága. Az előkerült ismert és közölt lovas sírokhoz képest azonban nagyságrendekkel kevesebb a vizsgálható ló maradványok száma. Ez részben a korábbi ásatási szokásoknak a következménye, nevezetesen, hogy nem gyűjtötték be a ló maradványait. Közel fél évszázad alatt 1906 és 1960 között négy állatorvos mindösszesen 23 honfoglalás kori lókoponyát tudott megvizsgálni és közölni (1. táblázat).³⁶ Másrészt a sírokban a lókoponyák döntő többségükben összeroppant állapotban, vagy a bolygatott sírokban széttörtve, hiányosan maradtak meg.

Az utóbbi évtizedben kezdődött el a honfoglalás kori „corpusok” megjelenése, amelyekben a lovakra és egyéb állatmaradványokra vonatkozó archaeozoológiai adatok és értékelések is szerepelnek. Ennek köszönhetően ma már 162 honfoglalás kori lovassír lováról készült, és jelent meg feldolgozás, illetve tanulmány (1. táblázat).³⁷

BESSKÓ J. 1906.	9 lókoponya
HANKÓ B. 1935	5 lókoponya
NAGY D. 1936	6 lókoponya
BÖKÖNYI S. 1960.	3 lókoponya

Lelőhely	Lovassírok száma	Vizsgálható lovak száma	A közlés éve
Felső-Tisza vidék	78 + x	13	2001
Karos I.-II.-III.	40	38	1996
Hajdú-Bihar m.	25	23	2002
Heves m.	32 + x	10	2008
Algyő	14	14	2000
Szentes-Borbásföld	10	10	1996
Budakeszi	5	4	1993
Tengőd	3	3	1999
10 leelőhely	13	12	1962–2004
Határon kívül	15	15	1978–1980
	235 + x	142	

1. táblázat Honfoglalás kori lovakról megjelent koponyatani, illetve régészeti zoológiai vizsgálati eredmények (irodalmat lásd a szövegben)

A lovassírok ló maradványainak (koponyájának és lábvégeinek) sírbeli helyzetéből következtetni lehet a temetési rítusokra, azok hasonlatosságára, illetve különbözőségeire. Az ásatási rajzok és a fotófelvételek elemzéséből pontosan rekonstruálható, hogy az áldozati lovat milyen módon helyezték a sírba. Ezek alapján a honfoglalás kori ún. „részleges lovas temetkezések” két nagy csoportra különíthetők el: ezek

- I. az ún. „nyúzott lóboros” temetkezések, amelynek három változata van:
 1. az „összehajtott lóboros” [LÁSZLÓ 3/a. „egy csomóba tett lócsontok [...] lóboros” változata; BÁLINT II/a1, II/b. „lábhoz tett lóboros” típus egyik változata (1969. 1. tábl. 23) és a IV. „összehajtott lóboros” típus BÁLINT IV.],

33 DIENES 1956, 50, 58. láb. Később az áldozati lovak életkor megoszlása módosult (BÁLINT 1970, 33–34, 23. láb.).

34 DIENES 1956, 52, 59. láb.

35 BÁLINT 1969, 111.

36 Besskó József 1906. – 9; Hankó Béla 1935. – 5; Nagy Dezső 1936. – 6; Bökönyi Sándor 1960. – 3 lókoponyát közölt.

37 Az 1996 előtti irodalmi adatokat lásd VÖRÖS 1996a, továbbá VÖRÖS 1996b; VÖRÖS 1996c; VÖRÖS 1997; VÖRÖS 1999a; VÖRÖS 1999b; VÖRÖS 2000a; VÖRÖS 2000b; VÖRÖS 2001a; VÖRÖS 2001b; VÖRÖS 2002a; VÖRÖS 2002b; VÖRÖS 2002c; VÖRÖS 2003a; VÖRÖS 2003b; VÖRÖS 2004; VÖRÖS 2008.

2. az „összegöngyölt lóbőrös”, ritkán kitömött (LÁSZLÓ 1. „kinyújtóztatott lócsontok”; BÁLINT III. „kitömött lóbőrös” típus),

A viszonylag keskeny sírokban az elhunytak mellett csak ca. 15-20 cm-es hely maradt. Erre a szűk helyre a koponyás lóbőröket csak összegöngyölve tudták elhelyezni. A lenyúzott lóbőrt nem tömhatték ki „életszerűen”, mert nem tudták azt az elhunyt mellé rakni sírba. Egy kitömött lóbőr elhelyezéséhez az elhunyt és a sír fala között minimum 40 cm-nek kellett lenni. Az összegöngyölt lóbőrt a sír teljes hosszában, vagy kétharmadában helyezték el. A ló feje az elhunyt fej/váll-törzs vonalában, a páros lábvégek a ló koponya mögött K-re találhatóak. A koponya közelében a mellső lábak, tőle rövidebb-hosszabb távolságra K-re a hátulsó lábak vannak. Különleges megoldásként Mindszent 2. sírjában a ló fejét a mellső és a hátulsó lábak között rakták a bőrre.³⁸

3. a „kiterített lóbőrös” [LÁSZLÓ 2. „kiterített lócsontok”; BÁLINT V. „kiterített lóbőrös” típus].

II. a „lóbőr nélküli” temetkezés [LÁSZLÓ 3/b. „egy csomóba tett lócsontok [...] lóbőr nélküli” változata; illetve BÁLINT II/a2. „lábhoz tett lóbőrös” típus lóbőr nélküli változata (1969. 1. tábl. 2.)].

Ez a temetési szokás – amely a volgai bolgárok bolsietarháni és a tankajevkai temetők egyes sírjaiban fordult elő – a legszebben az algyői temető 10 sírjában volt megfigyelhető (3. kép 2–4).³⁹ Ez utóbbi esetben a lónak a levágott fejét (a koponyát és a mandibula-párt) a négy lábvégét és – egyes esetekben – a levágott farok egy részét helyezik a sírba.

Típusok	Irodalom
I. Nyúzott lóbőrös temetés	
I/1. összehajtott	LÁSZLÓ 1943, 3/a; BÁLINT 1969, II/a1, II/b, IV.
I/2. összegöngyölt (ritkán kitömött)	LÁSZLÓ 1943, 1; BÁLINT 1969, III.
I/3. kiterített	LÁSZLÓ 1943, 2; BÁLINT 1969, V.
II. Lóbőr nélküli temetés	LÁSZLÓ 1943, 3/b; BÁLINT 1969, II/a2.

2. táblázat Honfoglalás kori részleges lovastemetkezések fő típusai (A korábbi besorolások korrelálása)

38 LÁSZLÓ 1943, 36. kép.

39 VÖRÖS 2000b, 371, 3. kép 2–4.

40 KADA 1896, 49.

41 BESSKÓ 1906, 10, a kecskeméti III. lókoponya, I. tábla 3.

42 GARÁDY 1936.

43 VÖRÖS 2002a, 421.

44 REIZNER 1891, 103. A leírás rajz híján nem értelmezhető.

45 POSTA 1896, 34.

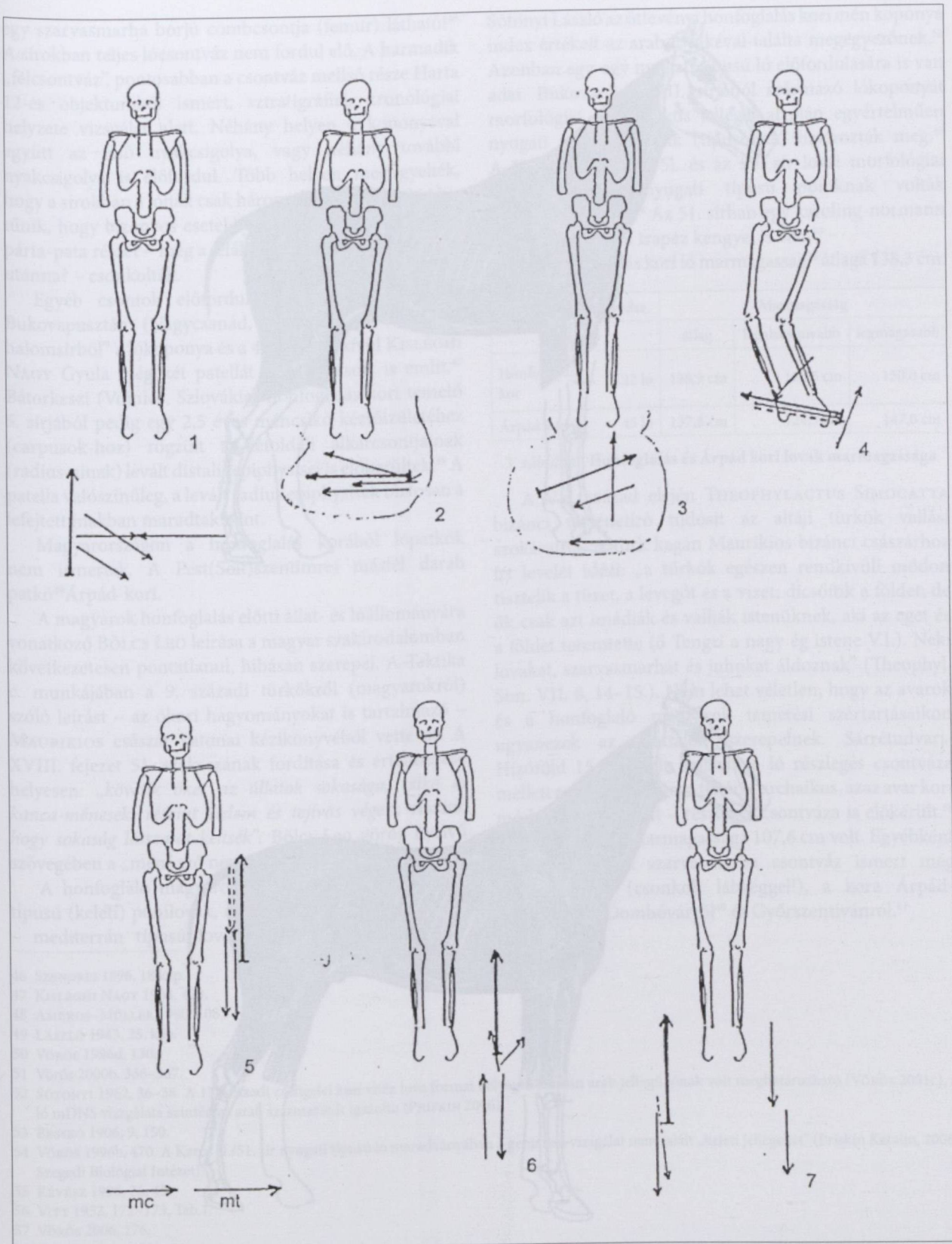
Az áldozati lovat az esetek döntő többségében az elhunyt bal oldalára (a sír É-i felébe), illetve a lábvégehez (a sír K-i végébe) helyezték el.

A ló nélküli – „szimbolikus, vagy jelképes” – temetés nemcsak archaeozoológiai szempontból nem tekinthető lovas temetkezésnek.

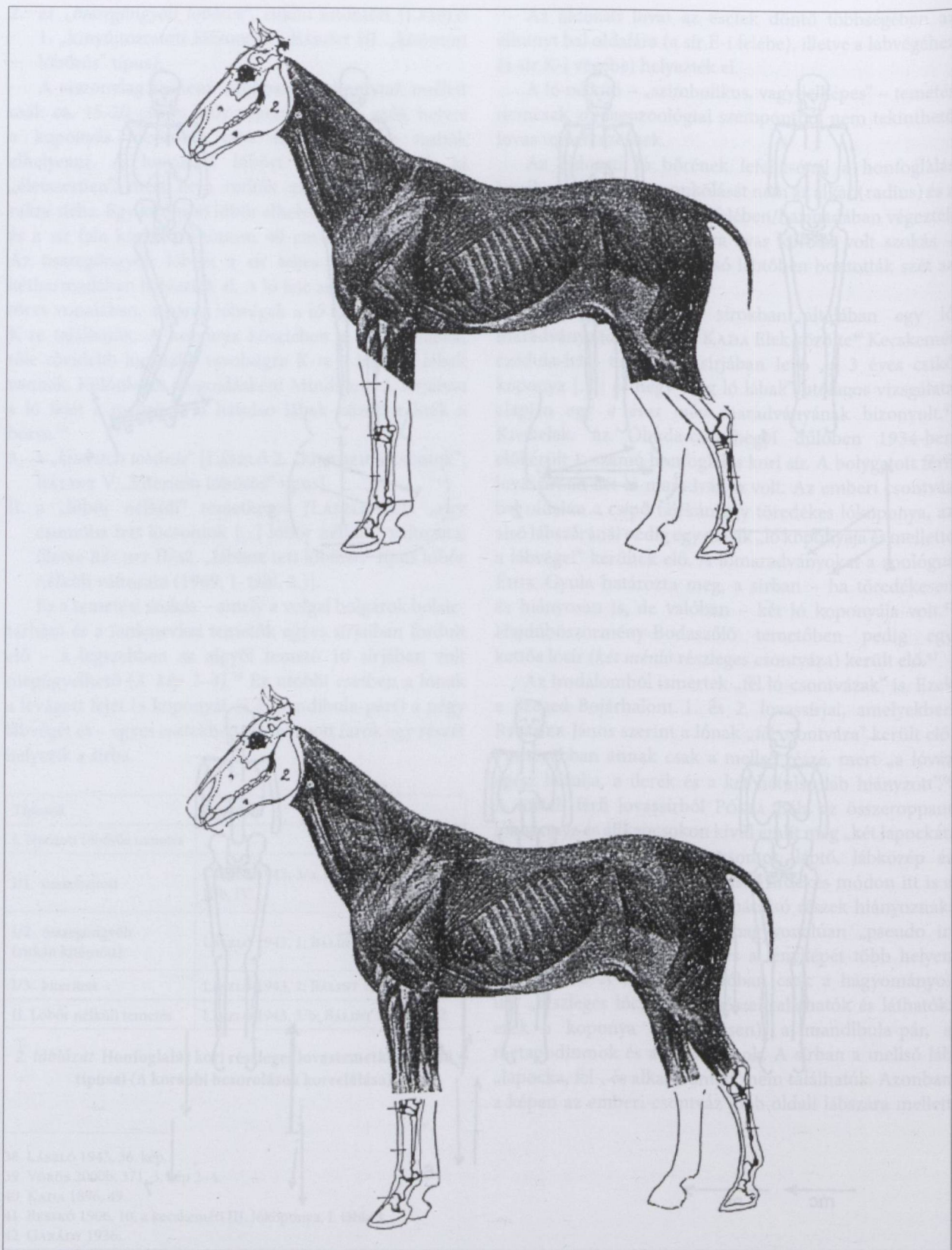
Az áldozati ló bőrének lefejtésénél a honfoglalás korában a lábvégek csonkolását nem az alkar (radius) és a lábszárcsontok (tibia) alsó felében/harmadában végezték el, – mint ahogy az a kora avar korban volt szokás – hanem a mellső és a hátulsó lábtőben bontották szét az ízületeket (4. kép 1–2.).

A honfoglalás kori sírokban általában egy ló maradványa fordul elő. A KADA Elek közölte⁴⁰ Kecskemét cédula-házi temető 5. sírjában levő „a 3 éves csikó koponya [...] és négy öreg ló lábak” utólagos vizsgálata alapján egy 4 éves mén maradványának bizonyult.⁴¹ Kivételek: az Óbuda-csúcshegyi dűlőben 1934-ben előkerült 1. számú honfoglalás kori sír. A bolygatott férfi lovassírban két ló maradványa volt. Az emberi csontváz bal oldalán a csípő tájékán egy töredékes lókoponya, az alsó lábszáranál pedig egy másik „ló koponyája és mellette a lábvégei” kerültek elő. A lómaradványokat a zoológus ЭНИК Gyula határozta meg, a sírban – ha töredékesen és hiányosan is, de valóban – két ló koponyája volt.⁴² Hajdúböszörmény-Bodaszőlő temetőben pedig egy kettős ló sír (két ménlő részleges csontváza) került elő.⁴³

Az irodalomból ismertek „fél ló-csontvázak” is. Ezek a Szeged-Bojárhalom 1. és 2. lovassírjai, amelyekben REIZNER János szerint a lónak „fél csontváza” került elő. Pontosabban annak csak a mellső része, mert „a lóváz egész hátulja, a derék és a két hátulsó láb hiányzott”.⁴⁴ A törteli férfi lovassírból PÓSTA Béla az összeroppant lókoponya és állkapcsokon kívül említ még „két lapockát, 2 felkarcsontot, egy alkarcsontot, lábtő, lábközép és lábszontokat” (ujjcsontokat) is.⁴⁵ Érdekes módon itt is a ló „mellső része” van meg a hátulsó részek hiányoznak. A törteli sírt – egy kicsit nagyvonalúan „pseudo in situ” – újra összeállították és a fényképét több helyen is közzé tették. A rekonstrukcióban csak a hagyományos un. „részleges lócsontváz” részei találhatóak és láthatók: ezek a koponya (töredékesen), a mandibula-pár, a metapodiumok és a phalangisok. A sírban a mellső láb „lapocka, fel-, és alkarcsontjai” nem találhatóak. Azonban a képen az emberi csontváz jobb oldali lábszára mellett

3. kép Algyő, honfoglalás kori temető. Lovassírok: lóbor nélküli lovas-temetkezés 2. - (29. sír), 3. - (80. sír), 4. - (49. sír)
(Vörös 2000. 3. kép)

4. kép Megnyúzott lovak lábcsonkolása. 1: Avar kor (alkar/lábszár közepén csonkolt végtagok); 2: Honfoglalás kor (kéz- és lábtőben – kizárólag ízületekben – csonkolt végtagok)

egy szarvasmarha borjú combcsontja (femur) látható!⁴⁶ A sírokban teljes lócsontváz nem fordul elő. A harmadik „félcsontváz”, pontosabban a csontváz mellső része Harta 12-es objektumból ismert, sztratiográfiai, kronológiai helyzete vizsgálat alatt. Néhány helyen a koponyával együtt az első nyakcsigolya, vagy néhány további nyakcsigolya is előfordul. Több helyen megfigyelték, hogy a sírokban a lónak csak három patacsontja volt. Úgy tűnik, hogy bizonyos esetekben a ló egyik lábvégeinek a pártá-pata részét – még a feláldozása, levágása előtt, vagy utána? – csonkolták.

Egyéb csontok előfordulása: a Torontál megyei Bukovapusztán (Nagycsanád, Románia) a 3. „lovass halomsírból” a lókoponya és a 4 lábvégen kívül KISLÉGHY NAGY Gyula még két patellát (térdkalácsot) is említ.⁴⁷ Bátorkeszi (Vojnice, Szlovákia) honfoglalás kori temető 5. sírjából pedig egy 2,5 éves méncsikó kéztőizületéhez (carpusok-hoz) rögzült a kétoldali alkarcsontjainak (radius-ainak) levált distalis epiphysisei is előkerültek.⁴⁸ A patella valószínűleg, a levált radius epiphysisek biztosan a lefejtett inakban maradtak bent.

Magyarországon a honfoglalás korából lópatkók nem ismertek. A Pest(Solt)szentimrei másfél darab patkó⁴⁹ Árpád-kori.

A magyarok honfoglalás előtti állat- és lóállományára vonatkozó BÖLCS LEO leírása a magyar szakirodalomban következetesen pontatlanul, hibásan szerepel. A Taktika c. munkájában a 9. századi türkökről (magyarokról) szóló leírást – az ókori hagyományokat is tartalmazó – MAURIKIUS császár katonai kézikönyvéből vette át. A XVIII. fejezet 51. szakaszának fordítása és értelmezése helyesen: „követik őket az állatok sokasága, csikó és kanca-ménese; részint élelem és tejívás végett, részint, hogy sokaság látszatát keltsék”. Bölcs Leo görög nyelvű szövegében a „mén” szó nem szerepel.⁵⁰

A honfoglaló magyarok lóállományában a borealis típusú (keleti) pónilovak, és az – arab ló jelleget mutató – mediterrán típusú lovak egyformán jelen voltak.⁵¹

Sótonyi László az ötvenévi honfoglalás kori mén koponya index értékeit az arab lovakéval találta megegyezőnek.⁵² Azonban egy-egy nyugati típusú ló előfordulására is van adat. Bukovapuszta III. sírjából származó lókoponyát morfológiai és metrikus jellegei alapján egyértelműen nyugati származásúnak (típusúnak) határozták meg.⁵³ A Karos II. temető 51. és az 59. sír lovai morfológiai alapon szintén nyugati típusú póniknak voltak meghatározhatók.⁵⁴ Az 51. sírban egy karoling-normann típusú villás szárú trapéz kengyel is volt.⁵⁵

122 honfoglalás kori ló marmagasság⁵⁶ átlaga 138,3 cm.

Korszak	Egyedsz.	Marmagasság		
		átlag	legalacsonyabb	legmagasabb
Honfoglalás kor	122 ló	138,3 cm	128,5 cm	150,0 cm
Árpád kor ⁵⁷	45 ló	137,8 cm	124,3 cm	147,0 cm

3. táblázat Honfoglalás és Árpád kori lovak marmagassága

A VII. század elején THEOPHYLACTUS SIMOCATTA bizánci történetíró tudósít az altáji türkök vallási szokásairól. A türk kagán Maurikios bizánci császárhoz írt levelét idézi: „a türkök egészen rendkívüli módon tisztelik a tüzet, a levegőt és a vizet; dicsőítik a földet; de ők csak azt imádják és vallják istenüknek, aki az eget és a földet teremtette (ő Tengri a nagy ég istene VI.). Neki lovakat, szarvasmarhát és juhokat áldoznak” (Theophyl. Sim. VII. 8, 14–15.). Nem lehet véletlen, hogy az avarok és a honfoglaló magyarok temetési szertartásaikon ugyanezek az állatfajok szerepelnek. Sárrétudvari-Hízó föld 154. feldúlt sírjában a ló részleges csontváza mellett egy szarvasmarha tehén – archaikus, azaz avar kori módszerrel csonkolt – részleges csontváza is előkerült.⁵⁸ A szarvasmarha marmagassága 107,6 cm volt. Egyébként honfoglalás kori szarvasmarha csontváz ismert még Sárbogárdról⁵⁹ (csonkolt lábvéggel!), a kora Árpád-korból pedig Dombóvárról⁶⁰ és Győrszentivánról.⁶¹

46 SZENDREI 1896, 18 kép.

47 KISLÉGHY NAGY 1904, 420.

48 AMBROS-MÜLLER 1980, 108.

49 LÁSZLÓ 1943, 25. kép.

50 VÖRÖS 1996d, 130.

51 Vörös 2000b, 366–367.

52 SÓTONYI 1962, 36–38. A 13. századi csengelei kun vitéz lova formai bélyegek alapján arab jellegű lónak volt meghatározható (Vörös 2001c), a ló mDNS vizsgálata szintén az arab származását igazolta (PRISKIN 2006).

53 BESSKÓ 1906, 9, 150.

54 Vörös 1996b, 470. A Karos II./51. sír nyugati típusú ló maradványában a genetikai vizsgálat nem talált „keleti jelleget” (Priskin Katalin, 2006. Szegedi Biológiai Intézet).

55 RÉVÉSZ 1996, 26, 45.

56 VITT 1952, 172–173, Tab.1.

57 Vörös 2006, 176.

58 Vörös 2002a, 423–424.

59 KRALOVÁNSZKY 1964.

60 KÓHEGYI 1963.

61 T. SZŐNYI-TOMKA 1985.

Még mindig kevésbé ismert, hogy az elhunytak egy részének adtak ételadományt is, amely juh, sertés, szarvasmarha és – rendkívül ritkán – a ló lapocka, illetve comb részeiből, továbbá háziszárnyasoktól származnak.⁶² Az ételadományokat legtöbbször a sír É-i oldalára, az elhunyt feje, válla mellé/közelébe helyezték el.

A 11. században még előforduló lovas temetkezések revideálására, korhatározásuk pontosítására elengedhe-

tetlenül szükség van.⁶³

Annak a kérdéskörnek a megválaszolására, amely szerint az eltérő lovas temetkezési típusok időbeli változásaira és/vagy területi elkülönüléseire vonatkoznak további zooarchaeológiai és régészeti vizsgálatokat kell végezni. Ezek esetleges kronológiai és/vagy regionális csoportosítására, illetve elkülönítésére később kerülhet sor.

A tanulmány a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett „Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában” című konferencián 2007. május 30-án elhangzott előadás szerkesztett változata.

62 VÖRÖS 1991, 183. Ételadományként áldozati ló csontmaradványai ismertek Karos II. temető 49. és 52. sírjaiból (fem., VÖRÖS 1996b, 466.), Debrecen-Józsa, Klastrompart temető 22. sírjából (hum., VÖRÖS 2002a, 421.), és Gnadendorf (Ausztria) gyerek sírjából (fem., késsel együtt!; PUCHER 2006, 75.).

63 VÁLYI 1994, 391–392.

- AMBROS-MÜLLER 1980 = Ambros, C.-Müller, H.-H.: Frühgeschichtliche Pferdeskelettfunde aus dem Gebiet der Tschechoslowakei. *Archaeologica Slovaca-Fontes* 13. Bratislava 1980.
- BÁLINT 1969 = Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovasmetkezések néhány kérdése (Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit). *MFMÉ* 1969/1, 107–114.
- BÁLINT 1970 = Bálint, Cs.: A ló a pogány magyar hitvilágban (Le role cheval dans les représentations religieuses des Hongrois païens). *MFMÉ* 1970/1, 31–43.
- BÁLINT 1971 = Bálint Cs.: Függelék. a „X. századi temető a szabadkígyósi-pálligeti táblában” c. cikkhez. „A szabadkígyós I. temető (Tangazdaság homokbánya) 26–27. sírja. A Békés megyei Múzeumok Közl. 1 (1971) 40–46.
- BÁLINT 1974 = Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovasmetkezések (Les tombes á ensevelissement de cheval chez les Hongrois du IXe - XIe siècles). *MFMÉ* 1974/2, 85–108.
- BESSKÓ 1906 = Besskó J.: A honfoglaló magyar nemzet lovairól. *Craniometriai tanulmány*. Budapest 1906.
- BÖKÖNYI 1960 = Bökönyi S.: Honfoglalás kori lókoponyák a nyiregyházi múzeumban. *JAMÉ* 1 (1958) (1960) 88–96.
- DIENES 1956 = Dienes I.: A bordányi (Csongrád m.) honfoglaló magyar asszony lószerszáma (Das Pferdegeschirr des Frauengrabes von Bordány (Kom. Csongrád) aus der Landnahmezeit). *MFMÉ* 1956, 38–54.
- ÉRDY 1854 = Érdy J.: A verebi határban felásott pogánysírról. *MTA Értesítő* 1854, 271.
- ÉRDY 1858 = Érdy J.: A verebi pogány sír. *MTA Évkönyvei* 9. köt. 1. darab, Régiségtani Közlemények. II. 1858, 14–27., I–VI. réznyomat.
- GARÁDY 1936 = Garády, S.: Az Óbuda-csúcshegyi dülőben a 20.841/2 hrsz. telken kiásott két honfoglalás kori sír. *Tanulmányok Budapest multjából* 4., Budapest Székesfőváros Várostarténeti Monográfiái 7. 1936. Budapest, 30–33.
- HAMPEL 1900 = Hampel J.: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: Pauler, Gy.–Szilágyi, S. (szerk.): *A magyar honfoglalás kútfoi a honfoglalás ezredéves emlékére*. Budapest 1900, 507–830.
- HAMPEL 1907a = Hampel J.: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.
- HAMPEL 1907b = Hampel J.: A honfoglalók emlékei. In: Csánki Dezső (szerk.): *Árpád és az Árpádok*. Budapest 1907, 105–124.
- HANKÓ 1935 = Hankó, B. A magyar ló eredete. Közlemények a debreceni Tisza István-Tudományegyetem Állattani Intézetéből 23., Különlenyomat a Debreceni Szemle 9., 2. 1935. Debrecen, 1–24.
- JANKOWICH 1835 = Jankowich M.: „Egy magyar hősnek, – hihetőleg Bene vitéznek, – ki még a ,tizedik század’ elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újdonna felfedezett tetemeiről, ,s öltözetének ékességéről” volt. *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei* II. (1832–1834.) Budán, 1835, 281–296.
- KADA 1896 = Kada E.: A kecskeméti ásások. *ArchÉrt* 16 (1896) 40–51.
- KISLÉGHY NAGY 1904 = Kisléghy Nagy Gy.: Lovas halomsírokról Torontálmegyében. *ArchÉrt* 24 (1904) 417–421.
- KISS 1963 = Kiss A.: Az avar kori lovas-temetkezés szokásának vizsgálata (Über das Brauchtum der awarenzeitlichen Reiterbestattungen). *JPMÉ* 1962. (1963) 153–162.
- KŐHEGYI 1963 = Kőhegyi, M.: Dombóvár-Ziegelfabrik Nr. III. *ArchÉrt* 90 (1963) 307.
- KRALOVÁNSZKY 1964 = Kralovánszky A.: Szarvasmarha-temetkezés a honfoglalás korából (Viehbestattung aus der Zeit der ungarischen Landnahme). *MMM Közl.* 1 (1964) 171–184.
- LANGÓ-TÜRK 2004 = Langó P.–Türk A.: Móra nyomában – Előzetes beszámoló a Kiszombor határában 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. In: Tóth I. (szerk.): *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2003*. A Móra Ferenc Múzeumban 2003. december 2–4-én tartott tudományos ülészakon elhangzott előadások. Szeged 2004, 203–214.
- LÁSZLÓ 1943 = László Gy.: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. *ArchHung* 27. Budapest 1943, 1–106.
- LÁSZLÓ 1944 = László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1944.
- MATOLCSI 1976 = Matolcsi, J.: Shaman horse in grave from the period of the Hungarian Conquest at Izsák-Balázspuszta. *Cumania* 4 (1976) 191–223.
- MÓRA 1932 = Móra, F.: Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorlaskori és korai magyar

- leletekben. *Ethnographia* 43/2 (1932) 54–68.
- MUNKÁCSI 1896 = Munkácsi, B. A régi magyar lovas temetkezés keleti változatai. *Ethnográfia* 7/4 (1896) 297–323.
- NAGY 1936 = Nagy D.: Kraniometriai vizsgálatok a honfoglaló magyarok lovain. *Kranio-metrische Untersuchungen über die Pferde der Ungran zur Zeit der Landnahme. Matematikai és Természettudományi Értesítő. A M.Tud. Akadémia III. Oszt. Folyóirata* 54. köt. 3. rész. 1936. Budapest, 1991–1005.
- NAGY 1893a = Nagy G.: A régi kunok temetkezése. *ArchÉrt* 13 (1893) 105–117.
- NAGY 1893b = Nagy G.: A magyarhoni lovas sírok. *ArchÉrt* 13 (1893) 223–234.
- NAGY 1893c = Nagy G.: A hunn-avar és magyar pogánykori sírleletek jellemzése. *ArchÉrt* 13 (1893) 313–323.
- POSTA 1896 = Posta B.: A történelmi magyar pogánykori leletek. *ArchÉrt* 16 (1896) 30–39.
- PRISKIN 2006 = Priskin K.: A csengelei kun vezér lovának genetikai vizsgálata. *FolArch* 42 (2005–2006) 217–219.
- PUCHER 2006 = Pucher, E.: Das Pferd. In: Daim, F.–Lauermann, E. (Hrsg.): *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*. RGZM. 64. Mainz 2006, 75–82.
- REIZNER 1891 = Reizner J.: Magyar pogánykori sírleletek. *ArchÉrt* 11/2 (1891) 97–114.
- RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Magyarország honfoglalás kori és Árpád-kori sírleletei 1. Szerk. Kovács, L.–Révész, L. Miskolc, 1996.
- SÓTONYI 1962 = Sótonyi L.: Az ötvenévi honfoglaláskori lófossiliák anatómiai vizsgálata. *Anatomische Untersuchung der landnahmezeitlichen Pferdeknochen von Ötveny. Arrabona* 4 (1962) 32–52.
- SZENDREI 1896 = Szendrei J. (szerk.): Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon. Budapest 1896.
- SZENDREY 1928 = Szendrey Á.: Az ősmagyar temetkezés. *Ethnographia-Népelet* 39 (1928) 12–26.
- T. SZÖNYI-TOMKA 1985 = T. Szőnyi E.–Tomka, P.: Győrszentiván-Sóprúshegy: későrómai és kora Árpád-kori temető. Spätromisches und früharpadenzeitliches Gräberfeld von Győrszentiván-Sóprúshegy. *CommArchHung* 1985, 97–123.
- VÁLYI 1994 = Vályi K.: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973. (Megjegyzések a terület korai történetéhez). *Landnahmezeitlichen Gräber in Szer (Kom. Csongrád)* 1973. (Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes). In: Lőrinczy G. (szerk.): *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szeged 1994, 387–398.
- ВИТТ 1952 = Vitt, V.O. (В.О. Витт): Лошади Пазырыкских курганов. *Советская Археология SA. Москва-Ленинград* 1952, 163–205.
- VÖRÖS 1991 = Vörös I.: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon II (Dog sacrifices and burials in Medieval Hungary II). *FolArch* 42 (1991) 179–196.
- VÖRÖS 1996a = Vörös I.: A honfoglaló magyarok lovai (Kutatástörténeti áttekintés) (Die Pferde der landnehmende Ungarn (Forschungsgeschichtliches Übersicht). In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Miskolc 1996, 335–345.
- VÖRÖS 1996b = Vörös I.: A karosi honfoglalás kori temetők állatsontmaradványai. In: Révész, L. A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Szerk. Kovács, L. és Révész, L. Miskolc 1996, 461–493.
- VÖRÖS 1996c = Vörös I.: A Szentes-borbásföldi honfoglalás kori temető lovai (Die Pferde des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Szentes-Borbásföld). *MFMÉ-StudArch* 2 (1996) 337–352.
- VÖRÖS 1996d = Vörös I.: A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján. In: Veszprémy, L. (szerk.): *Honfoglaló őseink*. Budapest 1996, 128–146.
- VÖRÖS 1997 = Vörös I.: A Békéscsaba-erzsébethelyi honfoglalás kori sír lova (Das Pferd des landnahmezeitlichen Grabes von Békéscsaba-Erzsébethely). *MFMÉ-StudArch* 3 (1997) 197–200.
- VÖRÖS 1999a = Vörös I.: A zombói honfoglalás kori sír lova (Das Pferd des landnahmezeitlichen Grabes von Zombó). *MFMÉ-StudArch* 1999, 423–429.
- VÖRÖS 1999b = Vörös I.: Tengőd-hékútpusztai honfoglalás kori sírok lovai (Aus der landnahmezeitlichen Gräbern von Tengőd-Hékútpuszta). *HOMÉ* 37 (1999) 301–313.
- VÖRÖS 2000a = Vörös I.: A Szegvár-oromdűlői honfoglalás kori sír lova (Das Pferd des landnahmezeitlichen Grabes von Szegvár-Oromdűlő). *MFMÉ-StudArch* 6 (2000) 349–356.
- VÖRÖS 2000b = Vörös I.: Az algyői honfoglalás kori temető archaeozoológiai vizsgálata. *Das archäozoologische Untersuchung des landnehmzeitlichen Gräberfeldes von Algyő*. *MFMÉ-StudArch* 6.

2000. Szeged, 357-401.
- VÖRÖS 2001a = Vörös I.: A Felső-Tisza-vidék honfoglalás kori lovastemetkezései I. Szabolcs-Nyírség. Ancient Hungarian burials with horse in the Upper Tisza region I. Szabolcs-Nyírség. JAMÉ 43. 2001. Nyíregyháza, 569-601.
- VÖRÖS 2001b = Vörös I.: A balotapusztai honfoglaló női sír lova és lószerszámai. In: Révész L. Aranyasztás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén. 2001. Budapest-Kiskunhalas, 71.
- VÖRÖS 2001c = Vörös I.: Egy arab ló a 13. századi Magyarországon. In: HORVÁTH, F. A csengelei kunok ura és népe. Archaeolingua. Budapest, 2001. 341-347.
- VÖRÖS 2002a = Vörös I.: Hajdú-Bihar megyei 10-11. századi temetők állatcsontleletei. In: M. Nepper I. Hajdú-Bihar megye 10-11. századi sírleletei. I., Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Szerk. Kovács, L. és Révész, L. 2002. Budapest-Debrecen, 421-437.
- VÖRÖS 2002b = Vörös I.: A tiszánánai honfoglalás kori temető állatcsontlelete. Tierknochenfunde des landnahmezeitlichen Gäberfeldes von Tiszánána. FolArch. 49-50. (2001-2002.) 2002. Budapest 305-314.
- VÖRÖS 2002c = Vörös I.: A kiskundorozsmai honfoglalás kori sír lova. Das Pferd des landnahmezeitlichen Grabes von Kiskundorozsma. MFMÉ-StudArch 8 (2002) 407-408.
- VÖRÖS 2003a = Vörös I.: A Kiskunfélegyháza-külsőgalambosi honfoglalás kori sír lova (Das Pferd des landnahmezeitlichen Grabes von Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos). MFMÉ-StudArch 9 (2003) 294-295.
- VÖRÖS 2003b = Vörös I.: Az Ibrány-Esbó-halmi X-XI. századi temető állatmaradványai (Animal remains of the Ibrány-Esbó-halom 10-11 century cemetery). In: Istvánovits E.: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékménye. Régészeti Gyűjtemények Nyíregyházán 2. Szerk.: Almássy, K.-Istvánovits, E. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Szerk.: Kovács, L.-Révész, L. Nyíregyháza 2003, 413-417.
- VÖRÖS 2004 = Vörös I.: Eperjes-Takács-tábla honfoglalás kori temető 5. sírjának lova. Das Pferd des Grabes 5 im landnahmezeitlichen Gräberfeld von Eperjes-Takács-tábla. MFMÉ-StudArch 10 (2004) 497-500.
- VÖRÖS 2006 = Vörös I.: Ló az Árpád kori Magyarországon (Horses in Medieval Hungary (11th-13th Century) FolArch 52 (2005-2006) 163-216.
- VÖRÖS 2008 = Vörös I.: Heves megyei honfoglalás kori sírok és temetők archaeozoológiai vizsgálata. In: Révész L.: Heves megye 10-11. századi temetői. Szerk.: K. Bende Ildikó. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Sorozatszerk.: Kovács L.-Révész L. Budapest 2008, 457-469.

ANGABEN ZU DEN PFERDEBESTATTUNGEN DER LANDNAHMEZEIT

Nach der allgemeinen Auffassung am Ende des 19. Jahrhunderts wurde die „wahren“ (mit ganzem Pferd) landnahmezeitlichen Pferdebestattungen bei der Staatsgründung von den „symbolischen“ abgelöst. Die partielle Bestattung bedeutet den Übergang in die christliche Epoche, als nur der Schädel und die vier Beinenden ins Grab gelegt waren. Später, wenn es auch ein Opferpferd gab, wurden seine Teile schon nicht mehr, nur seine Pferdegeschirre als Utensilien der Bestattung gebraucht. Diese letztere wird in der Fachliteratur als „symbolische“ Pferdebestattung genannt. Nach unserem gegenwärtigen Wissen wurde nie ein ganzes Pferd in die landnahmezeitlichen Gräber gelegt. Die symbolischen und partiellen Pferdebestattungen waren nebenher im Gebrauch. Ungefähr 10 Prozent der landnahmezeitlichen Gräber war mit Pferdebestattung. Obwohl Pferde auch in den Frauen- und Kindergräber vorkommen, war die Sitte hauptsächlich für die Männergräber charakteristisch.

Bei der Bestattung wurde der Kopf des Pferdes (der Schädel mit Kieferpaar) und die vier Pferdebeinenden mit oder ohne Haut ins Grab gelegt. Den ersten Fall können wir Pferdebestattung mit „zerschundener Pferdehaut“ und den zweiten „ohne Pferdehaut“, nennen. Aufgrund der beobachteten Lage von Pferdeüberresten (Schädel, Beinenden) konnte man feststellen, dass drei Typen der Pferdebestattungen mit „zerschundener Pferdehaut“ unterscheidbar sind, wie die Bestattungen mit *zusammengefalteter*, *zusammengerollter* (selten ausgestopfter) und *ausgebreiteter* Pferdehaut. Bei den Pferdebestattungen ohne Pferdehaut wurden die abgeschlagenen Beinenden, Kopf und Teil des Schwanzes ins Grab gelegt. Die Überreste der Opferpferde befanden

sich meistens an den linken Seiten bzw. an den Fußenden der Verstorbenen. Beim Herunterziehen der Haut wurde die Abtrennung der Beinenden nicht mit der Absetzung der Unterarme und des Schenkels, wie in der Frühawarenzeit im Gebrauch war, gemacht, sondern die Gelenke waren bei den vorderen und hinteren Fußwurzeln zerlegt.

In den Gräbern finden sich gewöhnlich die Überreste nur von einem Pferd. Die Ausnahmen sind: Grab 1. von Óbuda-csúcshegyi dűlő, in dem sich die Überreste von zwei Pferden befanden, und das Gräberfeld von Hajdúböszörmény-Bodaszőlő, wo eine doppelte Pferdebestattung (die partiellen Gebeine von zwei Hengsten) zum Vorschein gekommen ist.

Die richtige Interpretierung des Abschnittes 51. des Kapitels XVIII. von Taktik des Leos des Weisen: „sie werden von Unzahl der *Tiere* gefolgt, von Fohlen- und Stutengestüte; teils wegen Speise und Trinken von Milch, teils daß sie den Anschein der Unzahl erwecken sollen.“

Im landnahmezeitlichen Pferdebestand kommen die (*östlichen*) *Ponypferde nach borealem Typ*, und die – Araber-Charakteren zeigenden – Pferde nach mediterranem Typ gleicherweise vor. Aber selten kann man Pferde vom westlichen Typ auch finden (zum Beispiel Bukovapuszta Grab III., bzw. Karos Grab II/51. und 59.).

Der Durchschnitt der Widerristhöhe der 122 landnahmezeitlichen Pferden beträgt 138,3 cm, die extremen Werte sind 128,5 und 150,0 cm.

Die Speisebeigaben stammen aus den Teilen des Schulterblattes und Schenkels von Schwein, Schaf, Rind und sehr selten vom Pferd, sowie des Geflügels.